

Lapin kielen vartalonsisäisten äännevaihtelujen morfologisesta funktiosta¹

Suomalais-ugrilaiset kielet on usein katsottu tyyppiesimerkiksi niin sanotuista agglutinoivista kielistä, ja epäilemättä pääosa niistä kuuluukin lähinnä tähän ryhmään. Toisaalta fennougristien piirissä on jo kauan oltu selvillä siitä, ettei väitettä suomalais-ugrilaisten kielten agglutinatiivisuudesta voida pitää yleispätevänä. Usein on todettu nimenomaan liivin, viron ja lapin käyttävän taivutuksessa suffiksien lisäksi myös vartalonsisäisiä vaihteluja. Kaikkein selvimmin tämä ilmenee juuri lapissa, joka voidaankin huoletta lukea fleksiokielen joukkoon tai Edward Sapirin tekniikkaluokittelua soveltaaksemme fusionaalis-symbolisiin kieliin, vieläpä niin, että eräissä murteissa painopiste näyttää sijoittuvan symbolismin eli vartalonsisäisten kvalitatiivisten ja kvantitatiivisten vaihtelujen morfologisen käytön puolelle. Näin lappi on muototekniikaltaan sangen kaukana esimerkiksi sellaisista kielikuntamme jokseenkin puhtaasti agglutinoivista jäsenistä kuin permiläisistä kielistä. Symbolismi näyttää olevan lapissa jopa säännöllisempi ilmiö kuin konsanaan tyyppillisesti flekteeraavina pidetyissä germaanisissa kielissä. Varsinkin lapin itämurteissa on morfeemeja, jotka realisoituvat pelkästään symbolisesti. Distinktiivisinä tekijöinä ovat tällöin vartalon sisäiset kvalitatiiviset ja kvantitatiiviset vaihtelut. Monista murteista voidaan esittää pitkiä muotosarjoja, joiden jäsenissä ei esiinny mitään agglutinaatiosolfa olevia suffikseja, vaan pelkän vartalon erilaisia muunnoksia, ja usein silloinkin, kun jotakin suffiksia käytetään, on vartalonsisäisillä vaihteluilla distinktiivinen funktio, näin esimerkiksi koltanlapin muotosarjassa *v̄v̄v̄am* 'vien' : *v̄v̄kkem* 'vein' : *v̄v̄v̄im* 'veimme' : *v̄v̄kkam* 'vienyt' : *v̄v̄kkom* 'viety'. Kaikkien muotojen lopussa on suffiksi *m*, mutta erottavina tekijöinä ovat vartalonsisäiset äännevaihtelut.

Tähänastisen tutkimuksen perusteella voidaan lähteä siitä, että kantalappi ja itämerensuomalais-lappalainen kantakieli eli varhaiskantasuomi ovat olleet puhtaasti agglutinoivia kieliä. Useimmat itämerensuomalaiset murteet ovat säilyttäneet tämän piirteen verraten hyvin. Vaikka esimerkiksi suomen yleiskieltä ei voida pitää enää puhtaasti agglutinoivana kielimuotona, liittyvät morfeemit kuitenkin useimmiten toisiinsa täysin mekaanisesti niin, että niiden äänneasussa ei tapahdu muutoksia tai muutokset ovat automaattisia. Lappi on siis jokseenkin lyhyen ajan kuluessa vaihtanut morfologista tekniikkaansa ja siirtynyt agglutinoivasta tyyppistä fusionaalis-symboliseen tyyppiin.

¹ Esitetty lectio praecursoriana Helsingin yliopistossa 9. 6. 1967.

Kaikki ne äännevaihtelut, joilla nykylapissa on morfologinen funktio, perustuvat alkuaan ehdollisiin ja siis täysin mekaanisiin ääntenmuutoksiin. Tärkeimmät näistä ovat astevaihtelu, joka lapissa koskee kaikkia painollisen tavun jälkeisiä vartaloon kuuluvia konsonanteja ja konsonanttiyhtymiä, sekä metafoonia eli umlaut, vokaalin kvaliteetin riippuvuus seuraavan tavun vokaalin kvaliteetista. Jälkitavujen vokaalivaihtelut johtuvat usein myös vartalon loppuvokaalin ja alkuperäisen suffiksin fuusiosta, jonka yleensä on aiheuttanut joko kontraktio tai sulautuminen. Distinktiivisiksi nämä piirteet ovat kehittyneet vasta sitten, kun niiden alkuperäiset edellytykset ovat kadonneet. Esimerkiksi koltanlapin muotoparissa prs. pl. 3. *māñme* 'menevät' : pret. pl. 3. *meñme* 'menivät' ensi tavun vokaali sai morfologisen funktion vasta sitten, kun toisessa tavussa preesensmuodossa esiintynyt *e* ja preteritiimuodossa esiintynyt *i* olivat langenneet yhteen. Norjanlapin *luossá* 'lohi' -sanan genetiivissä *luosá* 'lohen' tuli heikkoasteisuus karakterisoimaan genetiiviä vasta sitten, kun alkuperäinen genetiivin päätte *n* oli kadonnut.

Kysymystä siitä, millaisessa yhteydessä toisiinsa ovat mekaaniset ääntenmuutokset, niistä aiheutuvat äännevaihtelut ja kielen muototekniikassa ja -rakenteessa mahdollisesti tapahtuvat muutokset, ei ole kovin paljon pohdittu. Syynä voi olla se, että näitä yhteyksiä selviteltäessä joudutaan liikkumaan usean, nykylingvistiikassa yleensä tiukasti erillään pidettävän alueen rajamailla. Ongelma on samanaikaisesti diakroninen ja synkroninen, morfologinen, morfofonologinen ja fonologinen. Yleiselle asennoitumiselle pitkäksi aikaa suuntaa antava lienee ollut tässä, niin kuin monessa muussakin vuosisatamme yleisen lingvistiikan kysymyksessä, Ferdinand de Saussuren kanta. Ääntenmuutoksethan olivat Saussuren mielestä satunnaisia ja irrallisia, ja järjestelmällistä kiinteyttä hän näki vain kulloinkin vallitsevassa synkronisessa tilanteessa. Hän kyllä myönsi, että yksityinen muutos voi aiheuttaa uuden järjestelmän, mutta tämän järjestelmän jäsenten keskinäiset suhteet eivät hänen käsityksensä mukaan olleet enää missään yhteydessä yksityisten jäsenten historiaan. Prahan koulukunta hylkäsi Saussuren käsityksen ja korosti päinvastoin diakronisissakin ilmiöissä havaittavaa systemaattisuutta, eikä nykyään yleensä enää kielletäkään diakronisten ja synkronisten ilmiöiden eikä äännesysteemin ja muotosysteemin välisiä yhteyksiä.

Lapissa kehityksen eri vaiheet ovat vielä selvästi nähtävissä. Ehdollisiin ääntenmuutoksiin perustuvat aste- ja metafooniavaihtelut olivat tietenkin aluksi pelkästään allofonivaihteluja. Ne eivät luonnollisestikaan vielä riittäneet aiheuttamaan typologista muutosta kielen muoto-opillisessa tekniikassa. Ei vielä edes allofonivaihtelun muuttuminen foneemivaihteluksi ääntenmuutosten edellytysten kadotessa tehnyt vaihtelua välttämättä muoto-opillisesti ratkaisevaksi distinktiiviseksi piirteeksi. Esimerkiksi norjanlapin muotoparissa *mánák* 'menet' : *mánnáp* 'menemme' on heikon ja vahvan asteen välille syntynyt fonologinen oppositio sen jälkeen, kun pl. 1. p:n muodosta on loppuvokaali kadonnut, ja se on epäilemättä morfofonologisessa kuvauksessa otettava huomioon, mutta ensisijaisesti muotojen välinen ero ilmenee erilaisissa persoonapäätteissä. Vasta sitten kun tämä ero tasoittuu, kuten esimerkiksi

Koutokeinon murteessa on käynyt sananloppuisen *k:n* ja *p:n* muuttuessa *t:ksi*, ja muotojen välinen oppositio jää pelkästään vartalonsisäisten kvantiteettisuhteiden varaan, *mānāt* 'menet' : *mānnat* 'menemme', voidaan puhua symbolisesta tekniikasta.

Lapin muuttuminen tekniikaltaan agglutinoivasta kielestä fusionaalis-symboliseksi on siis tapahtunut kolmessa vaiheessa. Ensiksi mekaanisten äänteenmuutosten kautta syntyi vartalonsisäisiä allofonivaihteluita. Toiseksi allofonivaihtelut muuttuivat foneemivaihteluiksi. Kolmanneksi suffiksit menettivät distinktiivisyytensä siten, että ne joko kuluivat toistensa kaltaisiksi tai peräti katosivat. Eräissä tapauksissa toinen ja kolmas vaihe ovat yhtyneet toisiinsa. Samat vaiheet ovat havaittavissa monista muistakin kielistä. Juuri näinhän esimerkiksi germaanisten kielten umlaut on tullut muoto-opilliseksi tekijäksi.

Nyt voidaan kysyä, ovatko nämä vaiheet minkäänlaisessa kausaalisuhteessa toisiinsa. Olisi uhkarohkeata yrittää antaa ehdotonta ja yleispätevää vastausta. Tyydyn seuraavassa tarkastelemaan kysymystä lapin murteiden tarjoaman aineiston pohjalta. Lapissa näyttää yleisesti vallitsevan sellainen suhde, että kolmannen vaiheen, siis suffiksien rappeutumisen ja kadon edellytyksinä ovat ensimmäinen ja toinen vaihe. Itälapin murteissa, joissa suffiksit ovat kuluneet eniten, ovat myös vartalonsisäiset äännevaihtelut runsaimmillaan. Norjan- ja luulajanlapissa suffiksit ovat säilyneet paremmin, mutta niissä on myös vähemmän vartalonsisäisiä äännevaihteluita. On kuitenkin tähdennettävä, että periaatteessa suffiksien rappeutumisen esivaiheena ei suinkaan välttämättä tarvita vartalonsisäisten äännevaihtelujen kehittymistä. Yhtä hyvin katoavien suffiksien sisältämä informaatio voi siirtyä kokonaan esimerkiksi syntaktisin keinoin ilmaistavaksi, jolloin myös tapahtuu tytopologinen siirtyminen, nyt synteettisestä analyyttiseen. Näinhän on tunnetusti käynyt esimerkiksi englannissa. Lapistakin voidaan todeta joitakin hajatapauksia, esimerkiksi useimmissa venäjänlapin murteissa ja osittain preteritissä myös luulajanlapissa ovat duaaliset ja pluraaliset verbinmuodot langenneet yhteen. Se onko tekijöitä kaksi vai useampia, on tällöin tarvittaessa ilmaistava jollakin analyyttisellä keinolla, esimerkiksi persoonapronominisubjektia käyttäen. Persoonapronomineissa dualin ja pluraalin välinen oppositio on nimittäin säilynyt. Tällaiset tapaukset ovat lapissa kuitenkin verraten harvinaisia, huomattavasti yleisempää on, että suffiksit rappeutuvat vasta sitten, kun opposition säilymistä ovat varmistamassa vartalonsisäiset vaihtelut.

Tämän jälkeen on syytä tarkastella edelliseen nähden käännteistä kysymystä: johtaako vartalonsisäisten paradigmaattisten äännevaihtelujen runsas esiintyminen suffiksien rappeutumiseen. Muutamia informaatioteorian käsitteitä soveltaen voitaisiin ehkä asettaa seuraavanlainen työhypoteesi. Kun kieleen kehittyy jostakin syystä sellaisia vartalonsisäisiä paradigmaattisia äännevaihteluita, että samaan paradigmaan kuuluvien muotojen välinen oppositio ilmenee jo vartalosta, siirtyy alkuaan suffiksille kuulunut informaatio vartalo-osalle, suffiksi käy redundantiksi, menettää distinktiivisiä piirteitään ja katoaa. On tosin tunnettua, että ihmiskieleen sisältyy aina runsaasti redundanssia. Se on välttämätöntä kommunikaation varmistamiseksi

perin vajavaisessa viestintäkanavassa. On kuitenkin esitetty vakuuttavia todisteita siitä, että redundanssin vastapainona on kaikissa kielissä havaittava pyrkimys taloudellisuuteen, joka estää liikanaisten piirteiden ylettömän lisääntymisen. Jos kielessä, joka ennestään on käyttänyt muotokeinonaan pelkkää agglutinaatiota, siis suffiksien mekaanista liittämistä, tapahtuu sellainen muutos, että sama muoto-opillinen informaatio alkaa ilmetä myös vartalossa, on selvää, että kyseessä on redundanssin lisääntyminen. Mikäli se menee tarpeeksi pitkälle, johtaa taloudellisuusperiaate liikaredundanttien ainesten karsiutumiseen.

Lappiin nähden hypoteesi näyttää pitävän paikkansa hyvin. Paitsi että suffiksit ovat kuluneet eniten niissä murteissa, joissa vartalonsisäiset vaihtelut ovat kehittyneet pisimmälle, myös vartalonsisäisten vaihtelujen laatu ja se tapa, jolla suffiksit ovat rappeutuneet, vastaavat toisiaan. Niinpä luulajan- ja norjanlapissa kuluminen ilmenee etupäässä loppuäänteiden katona. Tämä on yhteydessä siihen, että näissä murteissa ylivoimaisesti hallitseva vartalonsisäinen äännevaihtelu on astevaihtelu. Ei ole tarpeen enää erottaa toisistaan esimerkiksi pelkän konsonantin ja sekä konsonantin että vokaalin käsittäviä suffikseja, kun niiden välinen oppositio jo tavallaan ennakoituu edellisellä tavurajalla olevassa konsonantistossa. Jos esimerkiksi varhaiskantasuomelle oli välttämätöntä säilyttää loppu-ä muodossa *menemä*, jotta se olisi eronnut prs. sg. 1. p:n muodosta **menem*, niin astevaihtelun tunteville lapin murteille se on tarpeetonta, sillä vahva aste aktiomuodossa *männäm* 'meneminen, menemä' erottaa sen persoonamuodosta *mänäm* 'menen'. Tärkeätä on havaita, että astevaihtelun kadottanut etelälappi on odotuksenmukaisesti säilyttänyt loppuvokaalin aktiomuodossa. Yleensäkin etelälapissa sanan loppuäänteet ovat välttäneet kadon miltei täydellisesti. Sen sijaan jälkitavujen vokaalisysteemi on äärimmilleen yksinkertaistunut. Knut Bergslandin mukaan Rörösin murteen kaksitavuisen tahdin toisessa tavussa esiintyy kolme vokaalifoneemia, *ie*, *a* ja *ə*, ja kolmitavuisen tahdin toisessa tavussa vain yksi vokaalifoneemi, *ə*, ja kolmannessa tavussa kaksi, *ə* ja *u* (Röröslappisk grammatikk s. 62, 68). Ensi tavun vokaalisto taas koostuu kuudesta-eritaista eri foneemista (mts. 26). Eteläläpin vokaaliston kehitystä on hallinnut pitkälle menevä ja hienosyinen metafoniavaihtelu. Kun jälkitavujen vokaalikvaliteetti on ennakoitunut edeltävien tavujen vokaaliston, vieläpä konsonantistonkin kvaliteetissa, ovat jälkitavujen vokaalien väliset oppositiot suurelta osalta käyneet redundanteiksi, ja seurauksena on ollut oppositioiden väheneminen siten, että alkuaan eri foneemit ovat pääasiallisesti redusoitumisen johdosta langenneet yhteen. Esimerkiksi Vilhelminan murteen *b,iss,edh* 'paistaa' -verbin muodoissa *b,iss,eme* 'paistaminen': *b,esseme* 'paistanut' ja *b,ysseme* 'paistettu' voidaan Gustav Hasselbrinkin mukaan katsoa fonologisesti relevantteja eroja ilmenevän vain ensi tavun vokaalistossa ja sitä seuraavassa konsonantistossa loppusekvenssin koostuessa kaikissa tapauksissa samoista foneemeista (Alternative Analyses of the Phonemic System in Central South-Lappish, s. 26). Näin siis etelälapissakin huomattava osa suffiksien alkuperäisestä informaatiosta on siirtynyt vartalolle siitä huolimatta, että suffiksit ovat välttyneet suoranaishalta kadolta. Sen sijaan niissä luulajan- ja norjanlapin murteissa, joissa

paradigmaattinen metafonivaihtelu on vähäistä, jälkitavujen vokaalisysteemi on rikas ja edustaa monista analogisista tasoituksista huolimatta alkuperäisiä suhteita hyvin.

Kun tiedetään, että venäjänlapissa esiintyy sekä pitkälle kehittynyt metafonivaihtelu että kaikkia konsonantteja koskeva astevaihtelu, voidaan jo edellä sanotun perusteella odottaa, että siellä sekä sanan loppuäänteiden kato että jälkitavujen vokaalisysteemin yksinkertaistuminen ovat rappeuttaneet suffikseja. Tämä pitääkin paikkansa. Juuri näissä murteissa symbolis-fusionaalisen muototekniikan käyttö on mennyt kaikkein pisimmälle.

Joskus suffiksien rappeutuminen on ulottunut sellaisissakin tapauksissa, joissa muotojen välinen ero ei ilmene vartalon äännekannasta, niin pitkälle, että saman sanan eri taivutusmuodot ovat tulleet toistensa kaltaisiksi. Yleensä tällöin on kuitenkin kysymys muodoista, jotka syntaktisilta ominaisuuksiltaan poikkeavat niin paljon toisistaan, ettei sekaantumisen vaaraa juuri ole. Siitä, että esimerkiksi norjan- ja itälapissa yksikön akkusatiivin päätte *-m* ja genetiivin päätte *-n* ovat kadonneet ja muodot tulleet toistensa kaltaisiksi, aiheutuu tuskin mitään haittaa, siinä määrin erilaista on näiden muotojen käyttö. Pahempaa sekaannusta ei aiheuttane sekään, että koltanlapissa myös monikon nominatiivi on menettänyt päätteensä ja tullut yksikön genetiivin ja akkusatiivin kaltaiseksi. Sen sijaan ei tällaista kehitystä yleensä ilmene sellaisissa muodoissa, joita käytetään samoissa lauseyhteyksissä. Tunnettua on esimerkiksi, että vaikka sananloppuinen *m* ja *k* ovat lukuisissa murteissa yleensä kadonneet, niin yksikön 1. ja 2. persoonan päätteinä ne ovat säilyneet kaikkialla muualla paitsi kildinlapissa, jossa esiintyy aivan myöhäistä *m*-päätteen katoa. Sielläkin toisen persoonan *k*-päätte on säilynyt.

Kuitenkin tavataan lapissa siellä täällä muotoja, jotka esiintyvät samoissa lauseyhteyksissä ja joiden väliltä silti formaalinen ero on kadonnut. Aikaisemmin oli jo puhetta useissa murteissa ilmenevästä duaalin ja pluraalin muotojen yhteenlankemisesta. Mielenkiintoisia ovat ne tapaukset, joissa muotojen välinen ero kyllä ilmenee joissakin taivutustyypeissä, mutta on toisista kadonnut. Tällaisen ilmiön syyt voivat tietysti olla sangen moninaiset. Aiheemme kannalta valaiseva on esimerkiksi vartaloltaan kolmitavuisten verbien preesensin ja preteritin pl. 3. p:n muotojen kehittyminen toistensa kaltaisiksi koltanlapissa: muoto *máin^Ast^e* merkitsee sekä 'kertovat' että 'kertoivat'. Vartaloltaan parillistavuisten verbien taivutuksessa ero ilmenee painollisen tavun vokaalikvaliteetista, esimerkiksi *ve^ok^ke* 'vievät', mutta *vi^ök^ke* 'veivät'. Parillistavuisista verbeistä suffiksit, preesensistä *k* ja preteritistä *n*, ovat voineet huoletta kadota, samoin toisen tavun supistuma-*e*:n ja *i*:n välinen fonologinen oppositio. Parillistavuiset verbit ovat sitten kenties suuremman esiintymisfrekvenssinsä ansiosta temmanneet kehitykseen mukaan myös kolmitavuisten verbien ryhmän huolimatta aiheutuvista haitoista. Kerran alkuun päästyään suffiksien rappeutuminen on joskus saattanut mennä niin pitkälle, että eivät ainoastaan redundantit, vaan tärkeät distinktiivisetkin piirteet ovat voineet kadota. Usein tämä on ollut seurausta pyrkimyksestä yhdenmukaiseen taivutusjärjestelmään.

On selvää, että kielessä, jossa sanan ensimmäinen tavu on aina pääpainollinen, viimeinen tavu täysin painoton ja muut tavut joko sivupainollisia tai painottomia, sanan lopputavut joutuvat helposti reduktionomaisten ääntenmuutosten alaisiksi. Lisäksi loppuäänteiden kehitykseen voi ratkaisevasti vaikuttaa sanarajalla ilmenevä sandhivaihtelu. Erilaisten analogioiden vaikutus tuntuu sekin parhaiten juuri suffikseissa. Näillä monista kielistä tutuilla ilmiöillä on tietysti ollut tärkeä osuus myös lapin jälkitavujen kehityksessä ja suffiksien rappeutumisessa. Mutta kaikkia näitä mekanismeja on koko ajan kontrolloinut muotojen välisten oppositioiden säilyttämisen periaate. Ne ovat yleensä päässeet vaikuttamaan vain, mikäli distinktiivisten piirteiden säilyminen on tullut turvatuksi. Silloin kun ehdollisten ääntenmuutosten tuloksena syntyneet vartalonsisäiset äännevaihtelut ovat riittäneet takaamaan opposition pysymisen, ei suffikseja rappeuttavien voimien vaikutuksella ole ollut enää entisenlaisia pidäkkeitä. Suffiksien menettäessä distinktiivisiä piirteitä on muoto-opillinen informaatio siirtynyt vartalolle ja kieli muuttanut tekniikkaansa agglutinoivasta fusionaalis-symboliseksi.

Über die morphologische Funktion des Lautwechsels im Stamminneren in der lappischen Sprache

VON MIKKO KORHONEN

Der Artikel bildet die lectio praecursoria der Verteidigung der Dissertation des Verf. »Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung. I. Die finiten Formkategorien« am 9. 6. 1967. In dem Artikel werden die Fälle der lappischen Sprache behandelt, in denen ein auf ursprünglich

fakultativen Lautveränderungen beruhender Lautwechsel phonologisch geworden ist und dann eine morphologische Funktion erhalten hat. Der Verf. beabsichtigt diese Erscheinung in einer später erscheinenden umfangreichen Untersuchung eingehender zu behandeln.